

Trgovci dobrotvori srpskog školstva u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku

Pregledni naučni članak

Borivoje Milošević

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Bosna i Hercegovina

borivoje.milosevic@ff.unibl.org

Srpska prosvjeta u Bosanskom pašaluku razvijala se tokom XIX vijeka u složenim političkim okolnostima. Mali broj škola pratio je nizak kvalitet nastave, koja je uglavnom imala vjersku dimenziju. Sredinom istog vijeka bogata i uticajna srpska trgovačka elita počela se više uključivati u rad srpskih škola. Dotadašnji školski programi nisu odgovarali potrebama trgovačkog staleža, koji je zahtijevao modernije modele obrazovanja. Mnogi srpski trgovci iz Bosanskog pašaluka finansirali su rad srpskih škola, crkava, časopisa i raznih kulturnih društava i pokreta. Ovi srpski rodoljubi i dobrotvori razumijevali su istorijski trenutak u kome su živjeli i činjenicu da je snažno srpsko obrazovanje činilo osnovu očuvanja identiteta i sveukupnog nacionalnog napretka.

Ključne riječi:

Srpsko školstvo, trgovci, dobrotvori, Bosna i Hercegovina, Austrougarska

Merchants benefactors of Serbian education in Bosnia and Herzegovina in the 19th century

Borivoje Milošević

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina

borivoje.milosevic@ff.unibl.org

Serbian education in the Bosnian Pashaluk developed during the 19th century in complex political circumstances. The small number of schools was accompanied by the low quality of teaching, which mostly had a religious dimension. In the middle of the 19th century, the Serbian merchant class became more involved in the work of Serbian schools. The previous school programs did not correspond to the needs of the merchant class, which demanded a more modern education. Many Serbian merchants from Bosanski Pashaluk financed the needs of Serbian schools, churches, magazines and various cultural societies. These Serbian patriots and benefactors understood the historical time in which they lived and the fact that the strong Serbian education was base of national identity and overall national progress.

Key words:

Serbian schools, merchants, benefactors, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary

Druga polovina XIX vijeka donijela je u Bosanskom pašaluku povoljnije uslove za razvoj školstva i kulture uopšte. Reformnim aktom sultana Abdul Medžida iz 1839. godine (*Hatišerif od Gilhane*) svim opštinama bez razlike, pružena je mogućnost da podižu i osnivaju škole (Bogićević, 1975, p. 217). *Hatihumajunom* iz 1856. godine svi podanici Osmanskog carstva formalno su izjednačeni pred zakonom. Proklamovana je sloboda vjere, iako je islam ostao državna religija. Uredba pročitana u Sarajevu 13. marta 1856. godine naišla je na osudu muslimana i nepovjerenje kod hrišćana naviknutih da vlasti ne ispunjavaju data obećanja (Popović, 1949, p. 148). Naime, uprkos načelno pozitivnom stavu u vezi otvaranja škola, turske vlasti su u svakodnevnom životu stvarale mnoge prepreke razvoju srpskog školstva. Novosadski *Srbobran* izvještavao je da kod muslimana postoji strah od opismenjavanja hrišćana, pa samim tim „da je Bošnjaku i Hercegovcu škola, on bi se sasvim pokvario, naučio bi i razmišljao bi o tome šta je bio, sjedio bi se sa Srbijom, pa bi možda postao i kaurin da opet bude šta je bio“.¹ Bosanski valija Topal Osman-paša upozoravao banjolučke muslimane da ne dozvole Srbima izgradnju škole u tom mjestu „jer kada se Vlasi naukom oboružaju, sješće vam za vrat, pa će vam glavi haka doći“ (*Vrbaske novine*, 1933, Septembar 15; Juni 14). U Trebinju je aprila 1863. godine grupa muslimana predvođena vjerskim fanatikom Ali-efendijom Fetahagićem do temelja srušila novoizgrađenu srpsku školu. Vlasti su oštro reagovala i krivce za ovaj događaj u lancima sprovele u mostarsku tamnicu (Mijanović, 2009, pp. 243–245). *Narodne novine* su avgusta 1865. godine prenijele dopis iz lista *Vidovdan* u kojem se pominje sastanak održan kod bosanskog vezira na kojem se raspravljalo o srpskim školama. Tom prilikom je jedan od prisutnih izjavio da „od tih škola čeka carstvo i Turke u obće velika pogibija, da serbskomu narodu ne treba velikih naukah ni velikih školah, jer se odtuda mora izroditi velika opasnost za carstvo. Videći iz svojih knjigah i historijah, šta su bili a šta su danas, naravno je, da im se otuda rađa želja i težnja, da opet ono postanu, što su bili, a to se učiniti može samo s propašću Turske“ (Ćurić, 1954, p. 92). Kada su se muslimani iz Bosanskog Novog usprotivili akciji tamošnjih Srba da podignu bogomolju, bosanski paša im je poručio da se ne trebaju plašiti crkava, ali se trebaju bojati škole „koja će Srbe naučiti da budu pametniji od njih i da se bune“ (ARS, *Ljetopis srpske osnovne škole u Bosanskom Novom*). Turske vlasti naročito su iritirali sadržaji u čitankama i udžbenicima istorije. Po naređenju vlasti marta 1866. godine spaljeno je više srpskih knjiga u kojima je tumačena srpska srednjovjekovna istorija (*Kratka istorija*, 1860, pp. 48–51; Urić, 2008, p. 266). Uprkos stalnim zaplijenama udžbenika, srpski narodni prvaci iz Bosanskog pašaluka često su u Beograd slali molbe za pomoć srpskoj prosvjeti, vjerujući da će osnivanje škola spriječiti odnarođivanje stanovništva i učvrstiti nacionalnu svijest kod Srba (Urić, 2008, p. 261).

Turskim osvajanjem Bosne i Hercegovine srpska pismenost povukla se u parohijske domove i manastire, odakle se postepeno širila u narodu. Održavanje pisme-

¹ Autor dopisa tvrdi da se iz gore navedenih razloga zabranjuje Srbima da podižu škole i da u njima uče srpsku istoriju i sve što je više od čitanja i pisanja; (*Srbobran*, 1865, Avgust 14).

nosti, bez naročitih škola, njegovali su i širili takozvani „samouci”. Pismenost se ograničavala na potrebe ondašnjeg vremena, u prvom redu upoznavanje azbuke i čitanje crkvenoslovenskih knjiga, časlovca i psaltira (*Kalendar Prosvjeta za 1941, 1940*, pp. 71–76). Uspon srpskih škola u Bosni i Hercegovini vezan je za jače grupisanje srpskog stanovništva po varošima i gradovima i praktične potrebe svakodnevnog života. Ojačali srpski trgovački stalež u Bosni i Hercegovini vremenom je preuzeo u svoje ruke pitanje osnivanja i finansiranja škola i reforme školskih programa. Premda su činili malobrojniji dio gradskog stanovništva, srpski trgovci su predstavljali njegov najbogatiji i najpreduzimljiviji sloj. Održavali su snažne poslovne veze sa okolnim zemljama na čijim su primjerima učili, nastojeći da novoosnovane škole dobiju karakter savremenog evropskog školstva. Zahvaljujući postepenom ekonomskom i političkom opadanju Dubrovnika i Venecije, već koncem XVIII vijeka trgovinu između jadranske obale i zaleđa gotovo u potpunosti preuzeli su srpski trgovci iz Mostara, Sarajeva i Banje Luke. Polovinom XIX vijeka srpski trgovci ostvarili su dominaciju u trgovini sa dalmatinskim gradovima, sjevernom Italijom i zapadnom Evropom (Berić, 1995, p. 319). S obzirom da je rano došla u kontakt sa srednjoevropskim kulturnim i ekonomskim centrima, posebno Trstom, Venecijom, Bečom i Peštom, srpska trgovačka elita nastojala je da moderne obrasce poslovanja i kulturnog života presadi u zaostalu sredinu iz koje su poticali. Prosta pismenost koja se sticala u okvirima crkve nije više zadovoljavala potrebe savremenog čovjeka, posebno trgovačkog sloja. Nove društvene okolnosti probudile su interesovanje za pisanu i štampanu riječ, što se ogledalo kroz osnivanje prvih čitaonica i broj prenumeranata na pojedine knjige. Tako je, primjera radi, Banja Luka imala više pretplatnika na Vukov *Život i običaje naroda srpskog* (Beč, 1867) nego znatno veći Beograd (Mikić, 1999, p. 17). Stečeno bogatstvo ogledalo se i kroz svakodnevni način života srpske građanske klase, velelepne vile i magaze koje su gradili, a čijoj su se ljepoti divili čak i strani putnici, te prihvatanje savremenih kulturnih obrazaca (Irijart, 1981, p. 75). Premda mahom neškolovalane, istorija pojedine trgovce pamti kao „vatrene rodoljube i neustrašive borce za srpstvo i pravoslavlje“ (Bijelić, 1996, p. 165).

Nepismenost stanovništva bila je izraženija na siromašnom i kulturno zapuštenom selu. U *Ljetopisu srpske škole iz Pocrnja kod Ljubinja* navodi se kako uoči austrougarske okupacije u selima oko Ljubinja nisu živjele ni dvije osobe koje su nešto znale čitati i pisati, niti ispravno voditi crkvene službe (ARS, *Ljetopis srpske osnovne škole u Pocrnju*). Uključujući se u rad srpsko-pravoslavnih crkvenih opština trgovci su snažno uticali na osnivanje novih privatnih škola u kojima je nastavni plan odgovarao potrebama razvijene trgovine, pa su se u tim školama, osim čitanja i pisanja, učili njemački i italijanski jezik (*Školski vjesnik*, 1909, Avgust-Septembar-Oktobar, p. 507). *Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske* prenijele su 1847. godine jedan dopis iz beogradskih *Srbskih novina* datiran u Sarajevu decembra 1846. godine u kojem se navodi kako su narasle trgovačke potrebe izazivale potrebu učenja stranih jezika: „Trgovačka odnošenija, u kojih mi Sarajlije stojimo sa Ter-

stom i Bečom, uverila su nas, koliko je nužno znati talianski i nemački jezik. Da ne bi deca naša ovako kao mi sada zlopatila, a imeno, da bi se i mi koliko toliko približili prosvetjenomu svetu (...), jesenas je naša kerstjanska obština–pravoslavna i katolična u skupu–zaključila zavesti jednu školu, u kojoj će se, osim našega narodnog jezika i drugih nužnih naukah, predavati i jezici talianski i nemački“ (Ćurić, 1954, p. 494). Poslušujući po svijetu „trgovac se sam vaspitavao, a uviđajući, koliko nadmoćnosti daje čovjeku nauka u trgovini, nastojao je, da i kod kuće stvara vaspitna sredstva. U to ime on bi doveo sa strane učenijeg mladića kod svoje kuće, te mu u privatnoj kući otvorio školu i postavio ga za učitelja“ (*Školski vjesnik*, 1909, Avgust-Septembar-Oktobar, p. 507).

Nije poznat precizan broj srpskih škola koje su polovinom XIX vijeka radile u Bosanskom pašaluku. Ivan Frano Jukić navodi kako su ristjani (pravoslavni; prim. B. M.) polovinom vijeka imali po većim varošima svoje narodne škole: Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Mostar, Foča, Taslidža, Novi Pazar, Zvornik, Tešanj, Prijedor i Livno (*Bosanski prijatelj*, 1850, I, p. 132–133). Pozivajući se na više izvora J. F. Ivanišević pominje postojanje srpskih škola u: Gračanici (1830), Tuzli (1831), Zvorniku (1836), Tešnju (1840), Sanskom Mostu (1835), Čajniču (1830), Doboju (1852), Brčkom (1839), Prnjavoru (1842), Banjoj Luci (1832), Bijeljini (1838), Bosanskoj Krupi (1855) i dr. U većini slučajeva datumi osnivanja škola u različitim izvorima se ne podudaraju (*Školski vjesnik*, 1909, Avgust-Septembar-Oktobar, p. 513.). Vojislav Bogićević navodi kako je do ustanka 1875. godine u selima širom zemlje postojalo oko 40 srpskih osnovnih škola, a mnoge su u vrijeme ustanka prestale sa radom (Bogićević, 1975, p. 228).

Mali broj škola pratila je neredovnost nastave, neuslovan prostor, skroman broj polaznika, nedovoljna stručna sprema učitelja, nedostatak stručnog nadzora, knjiga, bukvara i drugih sredstava za rad. Hronično siromaštvo i besparica usporavali su otvaranje novih škola. Osnovne školske knjige bile su bukvar, psaltir i časlovac, pa su roditelji bili „najzadovoljniji ako im se dijete zna Bogu pomoliti“ (ARS, *Ljetopis srpske pravoslavne osnovne škole u Bihaću*). Uprkos tome, među Srbima je postojala snažna svijest o potrebi otvaranja škola, kao preduslovu sveukupnog nacionalnog napretka: „Živa želja za upoznavanjem ćirilice i težnja za nacionalnom svijesti prožimala je nekom milom čežnjom i najmanji damar svakog srpskog građanina“ (ARS, *Ljetopis srpske pravoslavne osnovne škole glamočke*). Crkvena štampa isticala je srpsku narodnu školu kao glavnog rasadnika narodne prosvjete te činjenicu da od škole zavisi opstanak i razvitak svakog, pa i srpskog naroda. Isticano je da u školi leži snaga i moć „jača i od najjačih topova“ (*Istočnik*, 1907, Februar 15, p. 49–50). Ujedno je naglašavana potreba zapošljavanja kvalitetnog obrazovanog učiteljskog kadra u školama, jer svaki učitelj „oličava u sebi sve dobro svoje škole i naroda svoga“ (*Dabrobosanski istočnik*, 1888, Juli, p. 105).

Školski sistem u Bosni i Hercegovini po austrougarskoj okupaciji izgrađivao se u skladu sa interesima novih vlasti pa su državne škole imale snažnu vaspitnu ulogu u formiranju lojalnih podanika monarhije i afirmaciji tzv. bosanske nacije

(Kraljačić, 1987, p. 242). „Uopće, vlada je bacila oko na naše škole, jer joj se ne sviđa ono, što nam ni Turci nijesu branili, ne sviđa joj se, što se naša djeca u našim školama uče srpskoj a ne bosanskoj istoriji, srpskom a ne bosanskom jeziku“, pisala je novosadska štampa (*Branik*, 1896, Novembar 12/24). Predstavnici srpskih crkveno-školskih opština žalili su se već u Prvom carskom memorandumu (1896) na diskriminatorni odnos vlasti spram srpskih konfesionalnih škola. Između ostalog, navodi se kako je nastava u srpskim školama bila sputana „u okove cenzure“, zabranjivale su se školske knjige u kojima je njegovana srpska nacionalna svijest, pravile su se smetnje pri podizanju srpskih škola, srpskim učiteljima se onemogućavao rad u vjeroispovjednim školama te se otežavalo osnivanje srpskih čitaonica i drugih ustanova kulture (Stojnić & Pilipović, 2020, pp. 74–84). Uprkos stalnim političkim pritiscima i finansijskoj neizvjesnosti, postepeno se uvećavao broj srpskih osnovnih škola, kojih je 1906. godine bilo 76 (*Učitelj*, 1906, I, XXVI, p. 47).

Srpske škole izdržavale su se najviše sredstvima crkveno-školskih opština, prihoda ostvarenih na Svetosavskim svečanostima (Milošević, 2023, pp. 467–480) i crkvenim službama, pomoći koja je dolazila iz Srbije i Rusije, a povremeno i legatima koje su ostavljali bogatiji pojedinci (Papić, 1978, p. 145). Kako bi se ojačala finansijska baza srpskih škola u pokrajinama mitropolit Evgenije Letica je 1905. godine predlagao osnivanje jednog snažnog školskog fonda za sve četiri eparhije (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, 16/29. novembar 1905). Veliki upravni i prosvjetni savjet je 1907. godine usvojio pravila i uputstva za osnivanje školskih fondova i crkvenih koševa iz kojih bi se izdržavale srpske škole (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, *Pravila i uputstvo za osnivanje školskih fondova*, 1909). Da bi se uvelo više reda u finansiranje škola, Savjet je donio odluku da su sve crkveno-školske opštine, koje traže pomoć za svoje škole, obavezne da preko svog Eparhijskog savjeta najprije podnesu izvještaj o svom imovinskom stanju (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, 315/1907). Srpskim crkveno-školskim opštinama stavljano je u dužnost da obezbjede savremene školske zgrade, namještaj i učila za đake. Školskim odborima je preporučeno da se uz savjet učitelja angažuju na nabavci neophodnih knjiga, a siromašnijim učenicima pomognu prilikom njihove kupovine. Pojedine srpske škole, poput one u Ljubinju, bile su početkom XX vijeka ogledalo velikog materijalnog siromaštva (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, 1907, Mart 27; 1907, Avgust 8). U namjeri da se dođe do relevantnih podataka o srpskim školama, Veliki upravni i prosvjetni savjet donio je 1907. godine odluku da su svi srpski učitelji bili u obavezi da izrade ljetopis škole u kojoj su radili (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, 123/1907).

Srpska škola u Livnu, jedna od najstarijih u XIX vijeku, godinama je opstajala zahvaljujući podršci ugledne trgovačke porodice Kujundžić, koja je bogatstvo stekla poslovanjem sa Dalmacijom. Zbog geografskog položaja, kao spone primorja sa kontinentalnim zaleđem, Livno je u XIX vijeku predstavljalo važan trgovački centar. Važan iskorak u razvoju tamošnjeg srpskog školstva predstavljalo je for-

miranje crkveno-školske opštine 1847. godine. Najviđeniji livanjski Srbi su 1853. godine osnovali Školski fond koji je imao zadatak da finansira podizanje nove i veće školske zgrade. Prema jednom izvoru, krajem XIX vijeka srpsku školu pohađalo je oko 120 učenika (*Bosanska vila*, 1888, Novembar 1, p. 331). O visoko razvijenoj nacionalnoj svijesti livanjskih Srba govori činjenica da su bili rijetki oni koji su svoju djecu slali u državnu osnovnu školu koju su austrougarske vlasti osnovale 1885. godine. Osim što su se Kujundžići duže vremena nalazili na čelu livanjske crkveno-školske opštine, pojedini članovi ove porodice obavljali su važne poslove unutar austrougarske administracije. Prvi opštinski načelnik Livna po okupaciji bio je Lazar Kujundžić, a na istoj poziciji krajem XIX vijeka nalazio se Kosta Kujundžić, ujedno član Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu (Manderalo, 1996–1999, pp. 187–216).

Ljubomir Krsmanović iz Brčkog važi za jednog od najvećih srpskih dobrotvora XIX vijeka. Krsmanovići su se polovinom vijeka preselili u Beograd gdje su nastavili sa uspješnim poslovanjem i podigli više zadužbina.² *Bosanska vila* sa izuzetnim poštovanjem piše o Krsmanoviću: „U Biogradu postoji bezbroj različitih društava. Mogli biste se kladiti, njegovo ime među svima naći ćete na prvom mjestu: on je dobrotvor ili utemeljač. Kroz arterije njegove protiče jedna žica dobrote i samopožrtvovanja, što se naročito ogleda u njegovom životu i ophođenju s ljudima. Imade ljudi ponositih i nepristupačnih razgovoru; on je pristupan svakome, prema državniku delikatan, prema siromahu dobar. On je, može se reći, veliki sa svojih bezbrojnih malih djela, kojima se mnogo postiže” (*Bosanska vila*, 1898, Januar 30, p. 17–19). Jednu od svojih kuća u Brčkom poklonio je za potrebe srpske škole (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, Srpska pravoslavna crkveno-školska opština u Brčkom, 9/1907). U spomen na svoju majku Petru, Ljubomir Krsmanović je raznim kulturnim društvima u Srbiji poklonio 30.000 dinara, a društvu „Prosvjeta“ zemljište u Tuzli vrijedno 30.000 kruna (*Bosanska vila*, 1912, Februar 15, pp. 41–44). Pomagao je i izgradnju srpske škole u Mostaru (*Bosanska vila*, 1908, Mart 20, p. 126). Krsmanović je finansirao rad *Bosanske vile*, navodeći u jednom dopisu upućenom redakciji: „Namjeran sam da Vašem listu od nove godine materijalno malo pritekнем u pomoć i to sa svoticom od 200 for. Želim da Vaš list napreduje i da i od sad, kao i do sad donosi srpske narodne pjesme, običaje, priče i sve drugo što će srpkom narodu od koristi biti” (*Bosanska vila*, 1908, Januar 30, pp. 17–19). Krsmanović je bio jedan od dobrotvora društva „Privrednik” (*Spomenica*, 1923, p. 9). Uz Krsmanoviće, porodica Paranos, koja je bogatstvo stekla trgovinom šljivom, isticala se pomaganjem srpskog školstva u Brčkom i okolini, časopisa i kulturnih društava (Ristić, 2003, pp. 60–66; *Sarajevski list*, 1890, Mart 7/19). Brčanski trgovac mješovitom robom Petar Uljarević, rodom iz Hercegovine, duže vremena

² „Osniva se i diže nova škola; osniva se negdje crkveni ili školski fond, biblioteka ili čitaonica, gimnastičko ili pjevačko društvo; treba li pomoći ustanove doma za sirotnu ili napuštenu djecu, za slijepu ili gluvu djecu ili nahočad – sve to redom obilato pomaže i podržava prijateljska i darovna ruka Ljubomira Krsmanovića“ (*Bosanska vila*, 1906, Februar 15, pp. 33–34).

upravljao je crkveno-školskom opštinom u Brčkom, pomagao je tamošnju školu i srpsko pjevačko društvo „Vijenac” (Ristić, 2003, pp. 129–130). Istaknuti priložnik srpske škole i crkve u Brčkom bio je i trgovac Đorđe Bobarević (Ristić, 2003, p. 80).

Risto Ivanišević, jedan od najbogatijih i najobrazovanijih srpskih trgovaca iz Mostara tokom cijelog života snažno je podržavao napredak srpske crkve i prosvjete u rodnom gradu. Imao je bogatu privatnu biblioteku koju je poklonio mostarskoj crkveno-školskoj opštini, kao i dio svojih nepokretnih posjeda. Jedan je od najzaslužnijih pojedinaca za osnivanje Srpskog pjevačkog društva „Gusle“. Ivanišević je učestvovao u inicijativi za otvaranje srpske čitaonice u Mostaru (ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u sarajevu, Srpsko pravoslavni crkveno-školski odbor u Mostaru, 325/1906). Sa igumanom Serafimom Perović istrajno je radio na dobijanju dozvole za izgradnju pravoslavnog hrama u Mostaru, na kojem su radovi otpočeli 1863, a završeni deceniju kasnije. Kao dobrotvor srpskih škola, Ivanišević je isticao da Srbi ne smiju „sići s onog puta po kome nas je poveo Sveti Sava. Naša je budućnost u našim rukama, sudbinom svojom mi raspolažemo, a klica napretka i svakog dobra ovdje je u školi”. Redovno je darivao novac na Svetosavskim svečanostima u Mostaru i okolini (*Bosanska vila*, 1892, Juni 10, pp. 254–256).

Nakon što je preminuo veoma mlad, u 24 godini života, Mitar Mravić iz Mostara cijelo svoje imanje u novcu i nepokretnosti, ostavio je srpskoj školi u Mostaru. Testamentom je odredio da se zemlja proda i za dobijeni novac kupi nekretnina u Mostaru koja će nositi ime „Zadužbina Mitra Mravića“ (*Bosanska vila*, 1889, Maj 16, p. 160). Srpsku prosvjetu u Mostaru snažno je podržavala i ugledna trgovačka porodica Šola, koja se decenijama isticala u političkom i kulturnom životu hercegovačkih Srba. Porodica se uz velike zemljišne posjede uspješno bavila trgovinom. Risto Šola i njegov sin Vukan važili su za istaknute članove znamenite mostarske crkveno-školske opštine. Bili su zaduženi za nadzor srpske škole pri manastiru Žitomisljić (Ilić, 2011, p. 18). Jozo Šola je u spomen na pokojnog oca Ristana darovao mostarskoj opštini 100 napoleona u zlatu, od kojih 50 u fond srpske osnovne škole mostarske, a ostalih 50 u fond za osnivanje „Svetosavskog doma” (*Bosanska vila*, 1891, Februar 28, p. 64). Porodica Šola je godinama pomagala rad srpskog pjevačkog društva „Gusle” i druga srpska kulturna društva. „Gusle” su dio vlastitih prihoda povremeno izdvajale za pomoć drugim srpskim pjevačkim društvima (*Bosanska vila*, 1896, Novembar 30, p. 360). Atanasije i njegov brat od strica Vojislav Šola su početkom XX vijeka pripadali grupi najaktivnijih srpskih političkih prvaka u Bosni i Hercegovini, zbog čega su od strane političkih vlasti označeni kao „politički sumnjive” ličnosti, da bi politička represija nad njima kulminirala tokom Prvog svjetskog rata. Atanasije Šola se uz Jovana Dučića, Svetozara Ćorovića i Aleksu Šantića nalazio u uredništvu književnog lista *Zora* (Ilić, 2011, p. 62). Srpski narodni prvaci Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, Kosta Kujundžić i Lazo Jovanović bili su osnivači Srpske dioničke štampariju u Sarajevu, sa zadatkom da „preduzima razne štamparske, izdavačke, novinarske i druge slične poslove, kojima se širi narodna prosvjeta i pripomaže privredno, imovno i svako napredovanje zemlje i

naroda” (*Bosanska vila*, 1903, Decembar 31, p. 410). Dobrotvor srpskog školstva u Mostaru bio je i Miho Blanić koji je 1891. godine darovao svoju kuću u korist siromašne školske djece (*Bosanska vila*, 1892, Januar 1, p. 16). U radu mostarske crkveno-školske opštine veoma aktivan bio je Ignjat Gatalo, trgovac i dobrotvor koji je povremeno bilježio kraće crtice o mostarskim starinama, neko vrijeme predsjednik „Gusala” i povremeni besjednik na tamošnjim Svetosavskim svečanostima (*Bosanska vila*, 1888, Februar 1, p. 46). Rad pjevačkog društva „Gusle”, kao svojevrsne matice srpskog kultunog-prosvjetnog života u Mostaru i okolini, podržavale su još porodice Tuta (*Bosanska vila*, 1889, Avgust 16, p. 256) i Šantić (*Bosanska vila*, 1903, Februar 28, pp. 79–80).

Pero Drljača, srpski trgovac rodnom iz Velike Rujiške kod Bosanskog Novog (Novi Grad) uložio je veliki napor pomažući srpske škole u Bosanskom Novom, Dobrljinu, Sanskom Mostu i Čađavici (*Vrbaske novine*, 1938, Maj 11). Prilikom obilježavanja Sv. Save u Bosanskom Novom 1889. godine Drljača je poklonio novosagrađenu dvospratnu kuću sa zemljištem u vrijednosti od 15.000 forinti srpskoj osnovnoj školi.³ Pero i njegova supruga Marija posebnu pažnju posvećivali su siromašnim srpskim učenicima, pomažući ih u odjeći, hrani i školskim knjigama. Drljača je smatran iskrenim rodoljubom koji je ispravno shvatao važnost srpskog školstva i neprestano ga pomagao (*Bosanska vila*, 1889, April 1, pp. 98–99).

Tršćanski trgovac Risto Tuzlić, zaslužan sa finansiranje Srpske gimnazije u Sarajevu, ostavio je veći dio imetka svom poslovođi Kosti Vučkoviću sa zahtjevom da se ne smije ženiti, a stečenu dobit mora ostaviti u korist narodnih potreba. Novac je upotrebljen za pomoć srpskim crkvama, školama i kulturnim društvima širom Bosne i Hercegovine i Dalmacije (*Bosansko-hercegovački istočnik*, 1893, p. 515). Među tršćanskim srpskim trovcima isticao se i Risto Škuljević, porijeklom iz Mostara. Snažno je pomagao srpsku crkvu i školu u Trstu, redovno učestvujući u tamošnjim Svetosavskim svečanostima. Dio svoje nepokretne imovine poklonio je srpskim crkveno-školskim opštinama u Mostaru i Dubrovniku (*Bosanska vila*, 1909, Januar 15, p. 16; *Kalendar Prosvjeta za 1906*, 1905, pp. 119–120). Drago Pamučina, rodnom iz Hercegovine, trgovačkim poslovima počeo se baviti najprije u Dubrovniku, potom u Trstu, ne zaboravljajući rodni kraj kome je darivao velike svote novca u korist crkve i škole. Pamučina je redovno pomagao rad društva „Prosvjeta” (*Bosanska vila*, 1891, Oktobar 15, p. 303). „Pokojnik je u svome narodu ostavio svijetao i trajan spomen, da ga se potomstvo uvijek sjeća i da mu kliče: Slava ti veliki srpski dobrotvore i laka ti crna zemljica“, navodi se u nekrologu povodom njegove smrti (*Bosanska vila*, 1892, Februar 29, p. 81).

Trebinjac Luka Čelović, sudionik Nevesinjske puške i dobrovoljac u Srpsko-turским ratovima 1876–1878. godine, upamćen je kao veliki dobrotvor srpske pro-

³ „Mila djeco! Iz žarke ljubavi prema vama podigao sam ovu zgradu za vas i za mnoge poslije vas, koji će se u ovoj kući kao u svojoj školi učiti u nauci i spremati za valjane Srbe i čestite građane ove nam mile naše domovine. Ja se nadam kad odrastete i razmislite, da ćete se sjećati mene i u grobu, i da ćete i vi činiti bogougodna djela, te i mlađima preporučivati, da ih čine, kao ja vama”, izjavio je Drljača; (*Srpski glas*, 1889, Januar 25/Februar 6).

svjete, posebno Univerziteta u Beogradu (*Spomenica*, 1925, pp. 115–120; *Spomenica*, 1931, pp. 161–162). Ćelović se nalazio na čelu Bosansko-hercegovačkog odbora za pomaganje škola u Bosni i Hercegovini koji je djelovao u Beogradu (*Bosansko-hercegovački istočnik*, 1891, Mart, p. 121). Trgovinu je učio u Banjoj Luci kod očevog prijatelja Jovana Pišteljića, odakle je 1871. godine otišao u Brčko kod strica Jovana Ćelovića. Po završetku Srpsko-turskih ratova 1876–1878. godine započeo je samostalni trgovački posao u kojem su mu pomagali zemljaci, trgovci iz porodica Paranos i Krsmanović. Veliko bogatstvo stekao je trgovinom šljivama i žitom. Važio je za istaknutog dobrotvora „Crvenog krsta” Srbije (*Izveštaj*, 1884, p. 206) i Odbora gospođa „Kneginja Ljubica“, koji je osnovan 1899. godine sa zadatkom da dobrovoljnim priložima pomaže srpske crkve u Staroj Srbiji i Makedoniji (*Spomenica*, 1904, p. 24).

Ugledna i bogata porodica Jeftanović doživjela je uspon početkom XIX vijeka u okviru krznarskog esnafa u Sarajevu, vremenom šireći obim poslovanja i upuštajući se u raznovrsne poslovne poduhvate, posebno rentiranje nekretnina (HAS, O–J, kut. 4, 1.335). Jeftanovići su bili prvi srpski trgovci iz Sarajeva koji su osnovali stalnu komisiju radnju u Beču. Poslovnu mrežu su raširili od Lajpciga do Smirne u Maloj Aziji (Urić, 2012, p. 201). Gligorije Jeftanović, koji je zahvaljujući učešću u višegodišnjoj borbi za crkveno-školsku autonomiju kod Srba uživao gotovo mitski status, bio je neizostavni dio svih kulturno-prosvjetnih poduhvata Srba u pokrajinama. Bio je jedan od potpisnika Prvog carskog memoranduma predatog caru u Beču 1896. godine (*Sarajevski list*, 1896, April 13/25). Njegov otac, Manojlo Jeftanović, bio je dobrotvor učitelja i pokrovitelj srpskih škola u Sarajevu (HAS, O–J, kut. 1, br. 373–375; kut. 10, br. 2905, 2907) i Tešnju (HAS, O–J, kut. 10, br. 2906). Naime, prva srpska škola u Sarajevu radila je u jednoj od Jeftanovićevih kuća, a lično je biran u prvi školski odbor (Urić, 2012, p. 231). Finansijski je pomagao osnivanje gimnazije u Sarajevu. Manojlo Jeftanović u testamentu sačinjenom 1869. godine pominje više srpskih manastira i crkava širom srpskog etničkog prostora kojima je ostavio dio bogatstva (HAS, O–J, kut. 2, br. 661). Posebno je pomagao izgradnju Saborne crkve u Sarajevu (*Bosanska vila*, 1888, Septembar 1, p. 270). Od svih sarajevskih Srba dao je najveći novčani prilog za novu crkvu (*Srpski orao*, 1927, p. 24). Za dobrotvorne svrhe namijenio je testamentom 10.000 forinti (HAS, O–J, kut. 2, br. 661; Urić, 2012, pp. 209, 232). Jerusalimskoj patrijaršiji je dao pomoć u visini od 100 dukata (Urić, 2012, p. 229). Novosadska *Zastava* je povodom njegove smrti pisala da su ga krasile mnoge hrišćanske vrline, te da je darovima prosvjeteri i crkvi „ovjekovječio svoje ime kod srpskog naroda“ (*Zastava*, 1878, Juni 4/16). Manojlo Jeftanović je bio član vilajetskog medžlisa 1869. godine kada je u Sarajevu suđeno Vasi Pelagiću (Milošević, 2019, pp. 55–82). Premda je Pelagić pozitivno pisao o sarajevskoj crkveno-školskoj opštini, nisu svi dijelili njegovo mišljenje. Staka Skenderova, osnivačica najstarije škole za djevojke u Bosanskom pašaluku, za bogate sarajevske gazde, među kojima i Manojla Jeftanovića, navodi da su bili sebični i da su gledali samo vlastite interese (Čokorilo et al., 1976, pp. 231–233).

Nazivanje bogatih srpskih trgovaca–gulikožama, Staki je donijelo moćne neprijateljice u sarajevskoj čaršiji. Sumničenja da je turski špijun prestala su tek poslije njene smrti. Sličan stav dijelio je ruski konzul Aleksandar Giljferding koji je smatrao da su se srpski trgovci izdvojili u posebnu kastu koju pokreće samo lični interes i egoizam, bez ikakvog saosjećanja za položaj seljaka, te da su im često bile sasvim strane nacionalne ideje (Giljferding, 1972, pp. 76–80).

Gligorije Jeftanović je od 1905. do 1914. godine obavljao dužnost potpredsjednika Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu (HAS, O–J, kut. 10, br. 2.002–3.010). Jeftanović je uz Petra Petrovića, Vasu H. Ristića, Jovu Savića, Jovo Besarovića i Ristu H. Damjanovića bio jedan od najistaknutijih srpskih trgovaca u upravi sarajevske crkveno–školske opštine (HAS, O–J, kut. 10, br. 2.911). Važio je za izdašnog donatora srpske škole (HAS, O–J, kut. 10, dok. br. 2.910), Društva za potpomaganje siromašnih Srba đaka za Veliku školu u Beču (HAS, O–J, kut. 10, dok. br. 3.015), sarajevske srpske trgovačke omladine (HAS, O–J, kut. 7, br. 2.237, 2.238), i pjevačkog društva „Sloga“ (HAS, O–J, kut. 10, br. 2.950; *Bosanska vila*, 1897, Februar 28, p. 63). Srpsko pjevačko društvo „Gusle“ iz Mostara izabralo ga je za počasnog člana 1895. godine (HAS, O–J, kut. 10, br. 2.972, 2.955). Štampa je redovno objavljivala izvještaje o njegovim novčanim donacijama prilikom Svetosavskih proslava (*Bosanska vila*, 1890, Mart 31, 93; 1886, Februar 16, p. 64; *Sarajevski list*, 1889, Februar 24/Mart 8). Jeftanović je dao izdašan prilog za podizanje spomenika pjesniku Simi Milutinoviću Sarajliji (HAS, O–J, kut. 10, br. 3.013, 3.014). Sa bratom Dimitrijem vodio je unosne i razgranate porodične poslove kojima je stekao veliko bogatstvo. U Ljetopisu srpskih škola iz Sarajeva navodi se da je fond Dimitrija Jeftanovića 1890. godine iznosio 2.780 kruna i bio je uložen u nekretnine iz čijih su se prihoda finansirale srpske škole (ARS, *Ljetopis srpskih škola u Sarajevu*).

Gligorije Jeftanović je bio jedan od osnivača „Srpske štedionice“ koja je početkom XX vijeka prerasla u „Srpsku narodnu banku“ d.d. (HAS, O–J, kut. 10, br. 2.988). Dobre veze sa austrougarskim konzulima u Sarajevu otvorile su Jeftanovićima mogućnost unosne saradnje sa monarhijom (Urić, 2012, p. 229). Kao poslanik u bosanskom Saboru, Gligorije Jeftanović je aktivno učestvovao u mnogim humanitarnim akcijama, između ostalog, i onima koje su imale za cilj pružanje pomoći „Crvenom krstu“ Kraljevine Srbije (HAS, O–J, kut. 10, br. 3.029). Jeftanović je tokom antisrpskih demonstracija nakon sarajevskog atentata pretrpio veliku štetu na svojoj imovini, koju je procijenio na 700.000 kruna (HAS, O–J, kut. 4, 998, 999, 1.001, 1.010, 1.013; Božić, 2020, pp. 131–173). Za jednog od najbogatijih i najuglednijih Srba iz Bosne i Hercegovine štampa je pisala kako će njegovo ime biti zapisano zlatnim slovima u novijoj istoriji: „Sa njim otpočinje nov period u kulturnom razvitku Srba na ovim stranama. On je rijedak rodoljub i čovjek, nosilac ideje, koja vodi narod srpski boljoj i svjetlijoj budućnosti“ (*Bosanska vila*, 1904, Januar 15, p. 3; *Vreme*, 1927, Mart 16). Kao istaknuti dobrotvor u istoj porodici važio je Dimitrije Jeftanović, podnačelnik Sarajeva, finansijer tamošnje srpske muške i

ženske osnovne škole, pjevačkog društva „Sloga”, časopisa *Bosanska vila* i jedan od osnivača Više djevojačke škole u Sarajevu (*Bosanska vila*, 1890, April 30, p. 113).

Besarovići su jedna od najstarijih i najbogatijih srpskih porodica u Sarajevu, koji su se tokom XIX vijeka bavili trgovinom u okviru Osmanskog carstva i Habsburške monarhije (Detaljnije kod: Dujmović, 2019). Kao rodonačelnik Besarovića smatra se Hadži Niko Besara koji je imao pet sinova: Jovu, Peru, Đorđu, Miću i Ristu. Mićo, četvrti Nikin sin, bio je ugledan član srpske crkveno-školske opštine. Poslije njegove smrti braća i sestre ostavili su 6.000 kruna sarajevskim srpskim udruženjima: Društvu za pomaganje Srba đaka u Sarajevu, zadruzi Srba Sarajlija i srpskom sirotištu u Sarajevu (*Bosanska vila*, 1902, Avgust 15, p. 292). Besarovići su godinama pomagali rad srpskog pjevačkog društva „Sloga“ (*Bosanska vila*, 1896, April 15, p. 120).

Vojislav Besarović je bio veoma aktivan unutar Srpske narodne organizacije, poslije 1910. godine postao je poslanik u bosanskom Saboru (*Srpska riječ*, 1910, Avgust 24/Septembar 16), te jedan od rukovodilaca srpske čitaonice u Sarajevu (*Srpska riječ*, 1910, Februar 2/22). Besarović je bio član upravnog odbora *Srpske riječi* i uz Lazu Popovića jedan od najaktivnijih srpskih sokolskih pregalaca u Bosni i Hercegovini i dobrotvor ovog pokreta. Snažno se zalagao za jedinstvo srpskog sokolskog pokreta na južnoslovenskom prostoru (HAS, O–BV–66, kut. 1, dok. br. 3). Nakon stvaranja „Srpske sokolske župe bosansko-hercegovačke“ 1910. godine za njenog starješinu izabran je Vojislav Besarović (HAS, O–BV–66. Uloga Srpskog sokola u Sarajevu; Milošević, 2014, pp. 241–253). Finansijski je pomagao društvo „Prosvjetu“, ističući se pri podizanju Prosvjetinog doma 1910. godine (*Srpska riječ*, 1910, Avgust 24/Septembar 6). Niko i Konstantin Besarović bili su upisani među velike dobrotvore društva (*Kalendar Prosvjeta za 1910*, 1909, pp. 233–241). Sin Vojislava Besarovića bio je Risto, istaknuti istraživač kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine, poput oca blisko povezan sa radom „Prosvjete“ (*In memoriam, Risto Besarović, Prilozi*, 1999, pp. 315–316). Roksanda Besarović podržala je zauzimanje srpske crkveno-školske opštine za osnivanje Više srpske djevojačke škole u Sarajevu, prilogom od 40 dukata.⁴ Trgovačke porodice Jeftanović i Besarović zajednički su podržavale i druge nacionalne akcije u Sarajevu poput podizanja spomenika pjesniku Simi Milutinoviću Sarajliji (*Bosanska vila*, 1891, Jun 15, p. 176).

Uz pomenute dvije, porodica Despić se snažno isticala u društvenom i kulturnom životu Sarajeva pod austrougarskom upravom. Prvo pominjanje Despića zabilježeno je oko 1780. godine, kada Ristin i Despin sin Nikola Ristić (Despić) kupuje kuću u Latinluku, magazu i dućan u kojem započinje trgovački posao. Od skromnih početaka, Despići su vremenom postali uvaženi i uspješni trgovci, koji

⁴ Srpska štampa pozvala je Srпкиnje da slijede njen primjer: „Pokažite se sada na djelu srpske majke, pokažite se, neka se zna i vidi po cijelom svijetu, da je budna srpska svijest i u ovijem krajevima. Sjetite se rodoljublja vašijeh matera, koje su nakite sa sebe skidale, da se pozlati krst na novoj našoj crkvi, sjetite se, pa i vi sad pregnite u pomoć za djevojačku školu. Tu će se učiti kćeri vaše, tu će se vaspitavati buduće majke srpske, tu će se naučiti i utvrditi u srpskom jeziku, srpskom imenu i srpskome ponosu”; (*Bosanska vila*, 1890, Mart 15, p. 78).

su poslovali sa Istanbulom, Bečom, Italijom, Njemačkom. Porodica je vrhunac doživjela početkom XX vijeka kada se na čelu porodice nalazio Makso Despić, ugledni dobrotvor, poznatiji kao Hadži Makso. Bio je jedan od pokrovitelja izgradnje Saborne crkve i gradski vijećnik Sarajeva (Niškanović, 1991, pp. 185–205). Despići su pomagali gradsku sirotinju bez razlike na konfesiju ili naciju, srpsko pjevačko društvo „Sloga” (*Bosanska vila*, 1891, Juli 30, p. 224), Muzej stare Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu (*Bosanska vila*, 1890, Novembar 15, p. 319), srpske škole, crkve i rado su učestvovali u Svetosavskim svečanostima (*Sarajevski list*, 1888, Januar 3/15). U Despića kući igrane su neke od najranijih pozorišnih predstava u Bosni i Hercegovini, koje su Despići organizovali za svoje prijatelje, rodbinu, poslovne partnere i diplomate u Sarajevu. Najčešće su igrani komadi Jovana Sterije Popovića (Despić, 2021).

Među znamenitim sarajevskim trgovcima, prijateljima srpske prosvjete i kulture, isticao se i Jovo Pešut, trgovac, veleposjednik i hotelijer. Bio je član odbora Srpskog pjevačkog društva „Sloga” (*Bosanska vila*, 1899, Mart 15/30, p. 76), član zamjenik Upravnog odbora „Srpske štedionice” u Sarajevu, gradski vijećnik i od 1913. godine poslanik u bosanskom Saboru. Njegov otac Petar u Sarajevo se doselio iz Trebinja. Porodice Pešut i Besarović bile su u rodbinskim vezama. Jovo Pešut je aktivno pomagao srpsku prosvjetu, kulturna društva i časopise širom Bosne i Hercegovine (*Bosanska vila*, 1897, Juni 30, p. 192; 1896, Novembar 30, p. 360; 1892, April 20, p. 176). Pešut je 1921. godine pokrenuo ideju da se u Sarajevu podigne spomenik kralju Petru Prvom Oslobođiocu (*Kalendar Prosvjeta za 1932, 1931*, pp. 169–172).

Gavrilo Fufić iz Travnika i njegov brat Risto ostavili su oko 70.000 kruna u korist siromašnih srpskih škola i crkava u Bosni i Hercegovini. Braća su novčano pomagala srpske crkve u Žepču, Busovači, Bugojnu, Ljubuškom i Starom Majdanu. Finansirali su rad srpskih škola u Jezeru, Sanskom Mostu, Donjem Poplatu, Čadačevici, Opličićima, Zenici, Visokom, Ključu, Pocrnju, Puračiću. Ujedno su pomagali rad srpskog društva „Privrednik” iz Zagreba (*Bosanska vila*, 1904, Maj 15, p. 161). Gavrilova supruga Jovanka bila je porijeklom iz livanjske trgovačke porodice Kujundžić. Za izgradnju srpske škole u Travniku darovala je 20.000 kruna, a istu sumu ostavila je u korist društva „Prosvjeta” (Ibid, p. 162). Umrula je u Travniku 1904. godine, u kojem je srpska konfesionalna škola svečano osvećena godinu dana kasnije. Porodica Fufić redovno je pomagala sirotinju. „Njegovo trudoljublje i savjesnost u ovom narodnom radu za nas je čudo, a za naše potomstvo biće priča. Njemu crkveni novčić bijaše deset puta skuplji nego svoj, njemu narodna briga bijaše veća nego svoja”, navodi se u nekrologu povodom smrti Riste Fufića (*Istočnik*, 1902, Januar 31, pp. 31–33).

Bugojanski trgovac i veleposjednik Đorđe Popadić pomagao je srpsku školu u rodnom gradu tako što je 1881. godine vlastito zemljište ustupio za izgradnju srpske konfesionalne škole i pravoslavne crkve (*Bosanska vila*, 1892, Maj 20, p. 224). Dobrotvor i trgovac Marko Dobrojević iz Bosanske Krupe i supruga Ana 1895. godine darovali su u gotovini i nepokretnim dobrima oko 30.000 forinti za

osnivanje školskog fonda u rodnom im mjestu (*Bosanska vila*, 1896, Jun 30, pp. 185–187). Dobrojević je duže vremena obavljao dužnost predsjednika srpske crkveno-školske opštine u Bosanskoj Krupi (*Bosanska vila*, 1897, Oktobar 15, p. 304).

U Čajniču je 1896. godine preminuo ugledni srpski dobrotvor Hadži Pero Davidović, rodnom iz Pljevalja. Pune tri decenije bio je član čajničke crkveno-školske opštine pomažući izgradnju nove pravoslavne crkve. Bio je jedan od finansijera srpske škole i srpskog školskog fonda u Čajniču, osnovanog 1863. godine (*Bosanska vila*, 1896, April 30, p. 136). Trgovac Rade Milanović, brat ustaničkog vojvode Vida i otac književnika Bogdana Milanovića Krajišnika, snažno je podržavao vjerski i prosvjetni život Bosanskog Petrovca i okoline (Branković, 2022, pp. 20–21). Trgovac Vasa Jakšić iz Dervente ostavio je testamentom 20.000 kruna srpskom društvu „Privrednik“ iz Zagreba i 20.000 kruna društvu „Prosvjeta“ u Sarajevu. Dio svoje nepokretne imovine zavještao je u korist srpske crkve (*Istočnik*, 1904, Jun 30, p. 186).

Konstantin Kosta Vučković, rođen u Dabru 1828. godine, kao mlad se otisnuo put Skradina gde mu je stric bio paroh. Ubrzo se priključio uglednoj trgovačkoj porodici Tuzlić u Splitu, koji su trebali pomoćnika u svojoj radnji. Nakon smrti Riste Tuzlića, Vučković je postao njihov nasljednik i u njihovo ime posvetio se dobrotvornim akcijama. Za osnivanje srpske Gimnazije u Sarajevu ostavio je 80.000 forinti, Matici srpskoj u Dubrovniku 160.000 forinti, te po 1.000 foriniti srpskim školama i crkvama u Sanskom Mostu, Dabru, Bosanskom Petrovcu, Glamoču, Livnu i Bugojnu. Manastiru Gomionica darovao je 1.000 forinti (*Bosansko-hercegovački istočnik*, 1893, pp. 514–515). Gimnazijski fond Riste Tuzlića, kojim je upravljao Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, imao je 1909. godine na raspolaganju približno 185.000 kruna (ARS, *Ljetopis srpskih škola u Sarajevu*).

U *Ljetopisu* srpske osnovne škole iz Gradiške navodi se kako su „pravoslavni Srbi Gradšićani, koji su svagda na glasu sa svoje revnosti i zauzimanja za sve ono, što je dobro, plemenito i patriotično“, svoju plemenitost potvrdili osnivanjem srpske škole, sazidane na crkvenom zemljištu, u centru varoši u blizini crkve (ARS, *Ljetopis srpske narodne osnovne škole u Bosanskoj Gradišci 1850–1907*). Kum ovoj „svetinjici srpskoj“ bio je Lazar Trifković iz Prnjavora (*Bosanska vila*, 1889, April 15, p. 124). Trifković je bio dugogodišnji predsjednik srpske crkveno-školske opštine, dobrotvor srpske škole i ključna ličnost pri izgradnji hrama Svetog Georgije u Prnjavoru (*Dabrobosanski istočnik*, 1888, Oktobar, p. 162). U rodnom mjestu završio je srpsku osnovnu školu, da bi se potom posvetio trgovini. U Prnjavoru i okolini je aktivno učestvovao u organizaciji svetosavskih proslava i besjeda, redovno ulažući dobrovoljne priloge. Kao predstavnik Prnjavora, prisustvovao je prenosu posmrtnih ostataka pjesnika Branka Radičevića iz Beča na Stražilovo 1883. „Nije on stekao glasa u narodu sa bogatstva, kome se u današnje doba mnogi slijepo klanja, a nije vala ni sa znanja i nauke, pošto velikih škola nije ni učio, nego je stekao glasa i priznanja svojim uzvišenim karakterom, svojim rijetkim vrlinama i svojim svagdašnjim neumornim radom i zauzimanjem oko napretka srpske škole

i srpske crkve“ (Detaljnije kod: Milijašević, 2021).

Stevo i Jovanka Ostojić pripdaju grupi najuglednijih srpskih trgovaca, dobrotvora i zadužbinara XIX i s početka XX vijeka. Stevo Ostojić je rođen u Banjoj Luci 1860. ili 1864. godine, u kojoj je njegov otac bio školski nadzornik. Trgovački zanat izučio je u Banjoj Luci, Bosanskom Brodu i Prnjavoru gdje je 1884. godine otvorio trgovinu. Oženio se Jovankom Ilić, unukom arhimandrita Melentija Opačića. Obavljao je funkciju odbornika, potpredsjednika i predsjednika crkveno-školskog odbora u Prnjavoru koji je rukovodio poslovima vezanim za rad srpske osnovne škole u Prnjavoru (Topić, 2020, pp. 39–41). Bio je član osnivačkog odbora „Srpskog trgovačkog udruženja“ osnovanog 1907. godine u Banjoj Luci, član osnivačkog odbora „Srpske štedionice“ u Prnjavoru, predsjednik odbora lista *Otađzbina* u Banjoj Luci i član Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu. Aktivno je pomagao srpski sokolski pokret u Prnjavoru. Stevo i Jovanka Ostojić su važili za istaknute legatore društva „Prosvjeta“ (*Kalendar Prosvjeta za 1931, 1930*, pp. 158–160).

Zahvaljujući geografskom položaju, obilju plodne zemlje u okolini, izlasku na rijeku Savu i blizini Banje Luke, Bosanska Gradiška je tokom XIX vijeka izrasla u važno trgovačko čvorište, kojim je dominirala srpska građanska klasa. Dio svojih prihoda gradiški trgovci polagali su za dobrobit srpskog školstva, duhovnosti i uopšte kulture, zbog čega je ova varoš bila poznata kao „Mali Beograd“ (Detaljnije kod: Mikić, 2020; Vujčić, 2023). Jedan od organizatora i vođa srpskog ustanka u Bosanskoj Krajini (1875-1878) Vaso Vidović je poslije austrougarske okupacije živio u Bosanskoj Gradišci. Godine 1898. je kao predstavnik gradiške crkveno-školske opštine postao članom Eparhijskog upravnog i prosvjetnog savjeta Banjolučke eparhije. Aktivno je pomagao razvoj školstva, obnovu i izgradnju crkava u Krajini. Pomagao je pri širenju knjiga Društva Svetog Save iz Beograda (Mikić, 2020, p. 313). U kulturno-prosvjetnom životu ovog kraja značajno mjesto pripada i trgovcima iz porodice Malić. Vladimir, sin Sime Malića, osnivač je više pododbora društva „Pobratimstvo“ u Lijevče polju. Bio je veoma angažovan na širenju antialkoholičarskog pokreta u Bosanskoj Gradišci i okolini. Njegova sestra Darinka bila je sekretar Dobrotvorne zadruge „Srpkinja“ u Bosanskoj Gradišci i aktivno je pomagala „Pobratimstvo“ (Mikić, 2020, p. 330). Poslovni partner i prijatelj Vase Vidovića, Đorđe Kovačević i njegova supruga Stojka, aktivno su pomagali rad društva „Prosvjeta“. Zauzimajući važne položaje u srpskim kulturnim ustanovama, uoči Prvog svjetskog rata odlučili su da, s obzirom da nisu imali djece, svoju porodičnu kuću ostave „Prosvjeti“ kao konvikt za siromašne đake (*Vrbaske novine*, 1933, Maj 7).

Srpske škole u Bosni i Hercegovini povremeno su dobijale izdašnu pomoć i od strane srpskih trgovaca i dobrotvora iz Srbije ili drugih dijelova Austrougarske. Iako manjak prostora ne dozvoljava da se pomenu svi rodoljubi, posebno se ističe ime Isidora Dobrovića, trgovca, veleposjednika i dobrotvora. Važio je za jednog od najizdašnijih dobrotvora društva „Privrednik“. Njegova supruga Hristina bila

je jedna od osnivačica Dobrotvorne zadruge „Srpkinja”. Isidor Dobrović je snažno podržavao osnivanje i rad srpske osnovne škole u Bosanskoj Dubici, srpskog pjevačkog društva „Jedinstvo” iz Banje Luke, srpskog pjevačkog društva „Višnjic” iz Bosanske Dubice i drugih nacionalnih kulturnih društava (*Ženski svet*, 1907, Oktobar 1, pp. 232–233; *Bosanska vila*, 1907, Oktobar 15, p. 322).

Zaključna razmatranja

Srpsko školstvo razvijalo se tokom XIX vijeka u složenim društveno-političkim okolnostima, u sjeni hrišćanskih ustanaka i muslimanskog otpora proklamovanim reformama iz Carigrada koje su, između ostalog, imale za cilj omogućavanje slobodnijeg školovanja i veća vjerska prava potčinjenog stanovništva. Mali broj srpskih škola bio je praćen neredovnošću nastave, nedostatkom materijalnih sredstava i nedovoljnim brojem obrazovanih učitelja. Najstarije škole bile su vezane za srpsku crkvu i rijetkim polaznicima pružale su sasvim skromno obrazovanje. Srpski narodni prvaci često su u Beograd slali molbe za pomoć srpskoj prosvjeti, vjerujući da će rad škola spriječiti odnarođivanje stanovništva i učvrstiti nacionalnu svijest Srba. Koncem XVIII i početkom XIX vijeka trgovinu između jadranske obale i zaleđa gotovo u potpunosti preuzeli su srpski trgovci iz Bosanskog pašaluka, posebno oni nastanjeni u Mostaru, Banjoj Luci i Sarajevu. Pojedini među njima vremenom su vlastito poslovanje proširili od Beča i Trsta, do Beograda i Carigrada. Njihovo brzo bogaćenje, koje su zabilježili i onovremeni strani putopisci, omogućavalo im je moderniji način života i postepeni otklon od orijentalnih formi kulture. Prosta pismenost koja se sticala u okvirima pravoslavne crkve krajem XIX vijeka više nije zadovoljavala potrebe savremenog čovjeka, posebno trgovačkog sloja. Uključujući se u rad srpsko-pravoslavnih crkvenih opština, kao najvažnijeg okvira u kojem se odvijao narodni vjerski i školski život, trgovci su snažno uticali na kulturni napredak naroda i osnivanje novih privatnih škola. Jeftanovići, Besarovići, Šole, Krsmanovići, Kujundžići i drugi, dio vlastite imovine ostavljali su oporukama u korist srpskog školstva i crkve. Novi nastavni planovi u srpskim školama odgovarali su potrebama razvijene trgovine, pa se u pojedinim školama, osim čitanja i pisanja, učio čak i strani jezik. Modernija nastava i kvalitetniji učiteljski kadar u srpskim školama garantovali su očuvanje srpske kulture, jezika i tradicije, uopšte nacionalnog identiteta, izloženog asimilatorskoj politici austrougarskog režima. Osim podrške školama, srpski trgovci aktivno su učestvovali u radu drugih srpskih nacionalnih udruženja i organizacija, poput čitaonica, biblioteka, pjevačkih, glumačkih i sokolskih društava. Pojedine od pomenutih trgovačkih porodica krajem XIX i početkom XX vijeka predstavljale su nosioce pokreta Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju (1896–1905).

References

- Arhiv Republike Srpske (ARS), Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpske osnovne škole u Bosanskom Novom*.
- ARS, Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpskih škola u Sarajevu*.
- ARS, Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpske pravoslavne osnovne škole glamočke*.
- ARS, Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpske pravoslavne osnovne škole u Bihaću*.
- ARS, Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpske narodne osnovne škole u Bosanskoj Gradišci 1850-1907*.
- ARS, Digitalizovana građa, Ljetopisi srpskih škola u Bosni i Hercegovini. *Ljetopis srpske osnovne škole u Pocrnju*.
- Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Sremski Karlovci (ASANUK), Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, *Iz sjednice šireg Eparhijskog upravnog i prosvjetnog savjeta*, Banja Luka, 16/29. novembar 1905.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, *Pravila i uputstvo za osnivanje školskih fondova*, 1909.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, br. 315/1907.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, 27. mart 1907; 8. avgust 1907.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, br. 123/1907.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, *Srpska pravoslavna crkveno-školska opština u Brčkom*, br. 9/1907.
- ASANUK, Veliki upravni i prosvjetni savjet u Sarajevu, *Srpsko-pravoslavni crkveno-školski odbor u Mostaru*, br. 325/1906.
- Berić, D. (1995) Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941. In S. Terzić (Ed.), *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena* (pp. 317–330). Istorijski institut-Pravna reč.
- Bijelić, S. (1996). *Kazivanje pametara o prošlosti Banje Luke i Krajine*. Biblioteka Baština.
- Bogićević, V. (1975). *Pismenost u Bosni i Hercegovini, od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*. Veselin Masleša.
- Bosanska vila*. (1888, Novembar, 1). br. 21, 331.
- Bosanska vila*. (1906, Februar, 15). br. 3, 33–34.
- Bosanska vila*. (1898, Januar, 30). br. 2, 17–19.
- Bosanska vila*. (1912, Februar, 15). br. 3, 1912, 41–44.
- Bosanska vila*. (1908, Mart, 20). br. 8, 126.
- Bosanska vila*. (1898, Januar, 30). br. 2, 17–19.
- Bosanska vila*. (1899, Mart 15/30). br. 5–6, 76.
- Bosanska vila*. (1889, Avgust, 16). br. 16, 256.
- Bosanska vila*. (1903, Februar, 28). br. 4, 79–80.
- Bosanska vila*. (1892, Januar, 1). br. 1, 16.
- Bosanska vila*. (1903, Decembar, 31). br. 23–24, 410.
- Bosanska vila*. (1889, April, 1). br. 7, 98–99.
- Bosanska vila*. (1892, Februar, 29). br. 6, 81.
- Bosanska vila*. (1909, Januar, 15). br. 1, 16.
- Bosanska vila*. (1888, Septembar, 1). br. 17, 270.
- Bosanska vila*. (1896, April, 30). br. 8, 136.
- Bosanska vila*. (1889, Maj, 16). br. 10, 160.
- Bosanska vila*. (1891, Februar, 28). br. 4, 64.
- Bosanska vila*. (1891, Oktobar, 15). br. 19, 303
- Bosanska vila*. (1896, Novembar, 30). br. 22, 360.
- Bosanska vila*. (1888, Februar, 1). br. 3, 46.
- Bosanska vila*. (1897, Februar, 28). br. 4, 63.
- Bosanska vila*. (1890, Mart, 31). br. 6, 93.
- Bosanska vila*. (1886, Februar, 16). br. 4, 64.
- Bosanska vila*. (1890, April, 30). br. 8, 113.
- Bosanska vila*. (1904, Januar, 15). br. 1, 3.
- Bosanska vila*. (1890, Mart, 15). br. 5, 78.
- Bosanska vila*. (1891, Juli, 30). br. 14, 224.
- Bosanska vila*. (1890, Novembar, 15). br. 19–20, 319.
- Bosanska vila*. (1892, Maj, 20). br. 14, 224.
- Bosanska vila*. (1896, Juni, 30). br. 12, 185–187.
- Bosanska vila*. (1897, Oktobar, 15). br. 19, 304.
- Bosanska vila*. (1889, April, 15). br. 8, 124.
- Bosanska vila*. (1907, Oktobar, 15). br. 19–20, 322.
- Bosanska vila*. (1904, Maj, 15). br. 9, 161.
- Bosanska vila*. (1902, Avgust, 15). br. 14–15, 292.
- Bosanska vila*. (1896, April, 15). br. 7, 120.
- Bosanska vila*. (1891, Juni, 15). br. 11, 176.
- Bosanska vila*. (1904, Maj, 15). br. 9, 162.
- Bosanska vila*. (1892, Juni, 10). br. 16, 254–256.
- Bosanska vila*. (1892, April, 20). br. 11, 176.
- Bosanska vila*. (1897, Juni, 30). br. 12, 192.
- Bosanski prijatelj, časopis sadržavajući potrebite korisne i zabavne stvari* (1850). I, 132–133.
- Bosansko-hercegovački istočnik*. (1893). br. 10–11, 514–515.
- Bosansko-hercegovački istočnik*. (1891). br. 3, 121.
- Božić, J. (2020). Demoliranje zgrada u antisrpskim demonstracijama u Sarajevu nakon atentata 28. juna 1914. godine. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, 12, 131–173.

- Branik*. (1896, Novembar 12/24), br. 134.
- Branković, B. (2022). *Slaviće mene narod moj. Bogdan R. Milanović Krajišnik (1877–1902)*. Arhiv Republike Srpske: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Čokorilo, P., Pamučina, J., & Skenderova, S. (1976). *Ljetopisi*. Veselin Masleša.
- Čurić, H. (1954). Prve Hrvatske novine o školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske. *Naša škola*, 1–2, 87–102; 9–10, 491–506.
- Dabrobosanski istočnik*. (1888, Juli), br. 7, 105–106.
- Dabrobosanski istočnik*. (1888, Oktobar). br. 10, 162.
- Despić, M. (2021). *Zapisi starog Sarajlije*. SPKD „Prosvjeta“.
- Dujmović, S. (2019). *U ogledalu promjena. Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini: 1918–1941*. Institut za historiju.
- Giljferding A. (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. Veselin Masleša.
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), O–J, kut. 1, br. 373–375.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2905, 2907.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2906.
- HAS, O–J, kut. 2, br. 661.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2.002–3.010.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2.910.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 3.015.
- HAS, O–J, kut. 7, br. 2.237, 2.238.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2.949.
- HAS, O–J, kut. 10, br. 2.988.
- HAS, O–BV–66, kut. 1, br. 3.
- HAS O–BV–66. Uloga Srpskog sokola u Sarajevu.
- Ilić, S. (2011). *Atanasije Šola. Prilog proučavanju kulturne i političke historije Srba u Bosni i Hercegovini*. Akademska knjiga.
- In memoriam, Risto Besarović. (1999). *Prilozi*, 28, 315–316.
- Irijart, Š. (1981). *Putopis iz vremena ustanka 1875–1876*. Veselin Masleša.
- Istočnik*. (1907, Februar, 15). br. 3, 49–50.
- Istočnik*. (1904, Juni, 30). br. 11–12, 186.
- Istočnik*. (1902, Januar, 31). br. 1–2, 31–33.
- Izveštaj o radnji Srpskog društva Crvenog krsta za vreme od 1. januara do 31. decembra 1884*. (1886). Štamparija Napredne stranke.
- Stojnić, B. & Pilipović, R. M. (Eds.). (2020). *Izvori za istoriju Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini: zbornik dokumenata*. Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Arhiv Srpske pravoslavne crkve.
- Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Veselin Masleša.
- Kalendar Prosvjeta za 1906*. (1905). 119–120.
- Kalendar Prosvjeta za 1910*. (1909). 233–241.
- Kalendar Prosvjeta za 1931*. (1930). 158–160.
- Kalendar Prosvjeta za 1932*. (1931). 169–172
- Kalendar Prosvjeta za 1941*. (1940). 71–76.
- N. Krstić. (1860). *Kratka istorija srpskog naroda za osnovne srbske škole*. Državna štamparija.
- Manderalo, S. (1996–1999). Livanjski Kujundžići. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 48–49, 187–216.
- Mijanović, Z. (2009). Srpsko-pravoslavna osnovna škola u Trebinju. *Tribunia*, XII, 243–245.
- Mikić, Đ. (2020). *Narodna istorija Gradiške. Mali Beograd*. Grad Gradiška.
- Mikić, Đ. (1999). *Srpska čitaonica u Banjoj Luci 1868–1941. godine*. Institut za istoriju Banja Luka.
- Milijašević, B. (2021). *Lazar Trifković, dobrotvor Srpske Crkve i prosvjete, rodoljub i istoriograf*. Istraživački centar Iskon.
- Milošević, B. (2014). Austrougarska uprava i srpski sokolski pokret u Bosni i Hercegovini u Prvom svjetskom ratu. *Prvi svjetski rat, uzroci i posljedice*. ANURS, 241–253.
- Milošević, B. (2019). Protjerivanje Vase Pelagića iz Bosne i Hercegovine 1869. godine. *Srpski istorijski časopis*, 2, 55–82.
- Milošević, B. (2023). Svetosavske proslave u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. *Crkvene studije*, 20, 467–480.
- Niškanović, V. (1991). Despića kuća i zaostavština porodice Despić u zbirci Muzeja grada Sarajeva. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 46, 185–205.
- Papić, M. (1978). *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*. Veselin Masleša.
- Popović, V. (1949). *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*. Srpska akademija nauka.
- Ristić, D. (2003). *Stari srpski trgovci u Brčkom*. D. Ristić.
- Srbobran*. (1865, Avgust, 14). br. 65.
- Srpski glas*. (1889, Januar, 25/Februar, 6). br. 4.
- Sarajevski list*. (1889, Februar, 24/Mart, 8). br. 28.
- Sarajevski list*. (1896, April, 13/25). br. 48.
- Sarajevski list*. (1888, Januar, 3/15). br. 6.
- Sarajevski list*. (1890, Mart 7/19). br. 33.
- Spomenica četvorogodišnjeg rada Odbora gospoda „Kneginja Ljubica“*. (1903). Električna štamparija i stereotipija Todora K. Naumovića.
- Spomenica o Privrednikovoj dvadesetpetogodišnjici 1897–1923*. (1923). Štamparija Zaštita.
- Spomenica pedesetogodišnjice Nevesinjskog ustanka 1875–1925*, uredio: K. J. Cvijović. (1925). Štamparija Đ. Jakšić.
- Spomenica pedesetogodišnjice beogradske trgovačke omladine 1880–1930*. (1931). b. i.
- Srpska riječ*. (1910, Avgust, 24/Septembar, 6). br. 183.
- Srpska riječ*. (1910, Februar, 2/22). br. 28.

- Srpski orao, narodni ilustrovani kalendar za prestupnu godinu 1928.* (1927). 24.
- Školski vjesnik–stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.* (1909, Avgust-septembar-oktobar). br. 8–10, 507–513.
- Topić, D. (2020). *Prnjavor i okolina na stranicama Bosanske vile.* Udruženje istoričara Republike Srpske „Milorad Ekmečić“.
- Učitelj, pedagoško-književni list.* (1906). sv. I, god. XXVI, 47.
- Urić, N. (2012). Prilog za povest porodice Gligorija Jeftanovića u tursko doba. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 7, 191–238.
- Urić, N. (2008). Srpska škola u Višegradu (1865–1875). *Istorijski časopis*, LVII, 253–282.
- Vrbaske novine.* (1938, Maj, 11). br. 1.430.
- Vrbaske novine.* (1933, Septembar, 15). br. 207.
- Vrbaske novine.* (1933, Juni, 14). br. 127.
- Vrbaske novine.* (1933, Maj, 7). br. 107.
- Vreme.* (1927, Mart, 16). br. 1.882.
- Vujičić, B. (2023). *Uspon i pad malog Beograda.* JU Zavičajni muzej Gradiška.
- Zastava.* (1878, Juni 4/16). br. 87.
- Ženski svet.* (1907, Oktobar, 1). br. 10, 232–233.